

АИАР УХХАН

Кини олоххо, үлэҕэ уһулуучу ситиһиллэрин төрдө-төбөтө туохха сытарый диин ыйытык үөскээн тахсара оруннаах курдук. Онуоха, мин санаабар, ол ахылаата хас эмэ үйэ анараа өттүгэр сытар быһыылаах. Тыгын сээнэ Мазары Бозиковы кытта 1980 сыллаахха Афанасий Васильевич хан төрдө Мэнэстэн Чулуун Бодово диин кини Арассыйа 16 саастаах эдэр ыраахтаабытыгар Федор Алексеевичка тийиэн сакалаах тыын болпуроостарын туруорсубут эбит уонна кинээс диин сурахтаах ааты илан кэлбитин туһунан архып докумуоннара кэпсиллэр. Онтон ылата силлэс-мутук тардан аны Афанасий Васильевич төрөөн, олонор кэлбит 84 сааһын усталаах туоратыгар Иосиф Сталин эрээси, мигэр 15, Никита Хрущев эрээтэргэр 11, Леонид Брежнев дыһаһыгар 17 сыл, онтон Юрий Андропов, Константин Черненко, Михаил Горбачев, Борис Ельцин, Владимир Путин, Дмитрий Медведев, онтон эргиллэн кэлэн Владимир Путин кэмнэригэр оспордор, үлөөтэр, кини кини быһыытынан олох кытаанах сүрүнчээс буолан, харыс да сири хабаннаабыкка, илин-кэлин түүһүспэккэ, Бүрдүмсийбэккэ, сэмиэлик туттан-хаптан сыйдыар. Ааспыт үйэ 90-с сылларыгар сударыстыба үрэллэригэр күөхүмүн тахсыбыт босхо баайга-дуолга кыратык да суудайбака, чин туруктаах уонна олох эдэр эрдэбиттэ бэйэтэ дьылпийан буолан, уһаты-туора түспэки үлөлээн-хамсаан, сыратын-сылбатын Афанасий Васильевич 1956 сылтан 66 сыл устата улуу Сайсары күөл икки өттүгэр СГУ Тыа хаһаайыстыбатын факультетыгар үөрэнэбиттэн биэр суолтан тупсабыта. Арай, 1961-1963 сс. төрөөбүт-үөскээбит дойдутулар Мэнэ Ханаласка Дьоруой Попов аатынан холкуоска зоотехнигынан үлэлээн, бастаки научнай хардыларынан оронбута. Хаһаайыстыба оччотуору барассадаэтэллэрэ Пантелейон Никифорович Михайловы, Ленин уорданаах Петр Николаевич Даниловы кытта олох тарсан үлөлээбитэ, сайлар үлэҕэ кыратык да таласпакка, наар нуканан дуулуурдаахтык дьарыктанан килбизинээх кыайылылары ситистэ. Кини миэхэ биэр дойдулаабын, Дьоруой Попов аатынан биһи холкуос ыччаттара, илээрбит саастарыч дьары хотонун былыктаах дьонор буоларбытынан үчүгэйдик билсэбит. Мин эмиз кинини өйдүүр буолуохпуттан соботох ианьныксыт инабын кытта элбэхтик хотон иигин-саадын кэспит, хомуусубут, кыра эрдэхпиттэн ынах ыабит кини буолабын. Онон ис дууһабанан, олобум ис туругунан олох дьыннээх аграрникпын.

Афанасий Васильевич университет тыа хаһаайыстыбатын факультетын бастаки выпускнига, бастаки аспиранта, бастаки доктора, профессора 1963 с. Вологда куоракка хандьыдаат, онтон 1983 сыллаахха доктар диссертациятын ситиһинилээхтик көмүскээбитэ. Кини кэжэ сыйлар усталарыгар салайан ыһыппыт селекционер, племенной үлэтэ үтүө түмүктүрдээх буолбута.

Умнуллубат өйдөбүлү хаалларбыт академик айар кизэһэтэ

Муус устар 19 күнүгэр Арктикатаабы агротехнологическай университетке устудьуоннар, ХИФУ профессордара, Дьокуускайдаабы тыа хаһаайыстыбатын научнай-чинчийэр институтун учуонайдара, суруйааччылар, суруналыыстар кыттыылаах СӨ Бочуоттаах гражданина, тыа хаһаайыстыбатын наукаларын доктора, СӨ Академиятын академига, агротехнологическай университет профессора, наука уонна тизхиникээс СӨ Судаарыстыбаннай бириэмийэтин лауреата, РФ уонна Саха Өрөспүүбүлүкэтин наукаларын үтүөлээх дьизэтиллэ, Арассыйа Суруйааччыларын, Суруналыыстарын сойуустарын чилиэнэ, Саха сиригэр агро хайысхалаах окулалары быһаччы кыттыһан төрүттээспит мэнэ ханаластар тумус туттар биэр дойдулаахпыт Афанасий Васильевич Чугунов айар кизэһэтэ үрдүк таһымна буолан ааста.

Былырын Афанасий Васильевич “Научное и прикладное освоение скотоводства Республики Саха (Якутия)” диин улахан монографиятын бачээттэтэн таһаарда. Бу үлэтэргэр ынах сүөһүнү иити билгини туругун диринки чинчийбитин көрдөрөр, 1950 сылтан олохтоох бороода сүөһү генофондатын харыстааһыны уонна олохтоох килимээкэ үөрүүэх буолуу дьобурдарын сайыннарыыны үчүгэйдик ырытар, сүөһүнү иитиэти аһылык баазага тутлар тутаах буоларын наука өттүнүн быһаарар. Кырдык, бу кэлин 30 сыл устата сири кытта үлэ улаханник көйгөтүлүүгэ барда, үрэхтэрибит, өттүүр хотуһаларбыт дупсанан, талаанын бүрүлүннүлэр, бигинни өччүттэр тыраахтарынан көнө эрэ сири чүөчүрдээн өттүүр буоллугар, урукку курдук эгин араас сири кытта үлэлиир механизированнай биригээдэлэр, тэрилтэлэр умнууга хааллылар. Афанасий Васильевич бэйэтин научнай монографиятыгар собурууттан, омук сирдэригэн элбэх үтүү, эти биэрэр диин ааттаан сүөһүнү тизээн абылыны сөбүлээбэтин туһунан бэрт чуолкайдик этэр. Төбө дьэтэххэ, сылаас дойдуга үөрэммит атын бороода сүөһү биһиги тыыныс айылҕабытыгар чычырбас аһылык баазабытыгар сөп түбэспэт буолара чуолкай.

Афанасий Чугунов 11 монография уонна научнай-популярнай кинигэлэр, 230 научнай ыстатыһа, 60 үөрэтэр-методическай үлөлөр, 7 учебник уонна үрэтэр-босуобуһа ааптардара. Кини сөбөһү-бу үлүгүрдээх улахан научнай дьаныыта сыйдыан аны, өрөспүүбүлүкэ кизниик биллэр суруйааччы, бэйэтэ, прозаик, суруналыыс публицист буолла. Бу абыланна кини 60 сааһын ааһан баран ылларда. Ол үтүө, туһунан 27 литературнай-уус-уран айымньылары уонна 180 публицистическай ыстатыһалары бачээттээн таһаартарда.

Айар кизэһэ Афанасий Васильевич научнай, литературнай айымньыларын тула кэспитин буолла. Ордук кизн дьүүлүһүн бу иининэ таһаартарбыт 4 тумнаах, барыта 1521 страницалаах талыһыбыт айымньыларын суньунэн табыста. Университет иһинэн колледж устудьуоннара Афанасий Васильевич бэрт элбэх ходооннорун олох ис кирибэхтик аахтылар.

Айымньыларын дьүүлүһүнни агротехнологическай университет научнай үлэҕэ проректорун эбэһинэһин толорооччу Константин Нифонтов кирири тыһынан садалаата. Афанасий Васильевич “Өтөх төнүргэстээх” диин автобиографическай романын ХИФУ профессора, литературнай кириптик Анатолий Бурцев ырытта уонна үрдүк сыанаһылы биэрэ.

СӨ норуодунай суруйааччыта Семен Попов-Тумат Афанасий Васильевичи учуонай уонна суруйааччы быһыытынан саха сылгытын көбүлүттэн уһа илиитинэн,

оттон саха сүөһүнүн ханас илиитинэн муонуттан тутан, оно-манна арадьыбакка, тутум да сири туора халбарыйбакка, науканы уонна литератураны тэнгэ дьүөрлөөн олох тахсыылаахтык үлөлээбитин, анаардаас “XX үйэ сүүс сахатын кэриэлигэр” диин 100 ходоонун урукку көлүөнэ сүдү дьоннорбутун өрүү ахта-саньы сылдыахтаахпыт, кинилэр олохтоох олохторугар, үлөлээбит үлэлэрин холобуруугар аныгы ычачы иитиэхтээхпит диин кини эрэ дьоболойугар киэрэр тына көлүөнэлэр ситимнэрэ быстыа суохтаабын олох ыһыннарылаахтык эттэ.

Арассыйа Суруналыыстарын сойууһун чилиэнэ Иван Борисов Мэнэ Ханалас элбэх биллиилээх дьонун туһунан үгүс ахсааннаах матырыйаалы бачээттэпитэ. Кини саха норуотун улуу учуонайдарын Аеквентий Мординов, Георгий Баранин, Иван Романов тустарынан ахтан, туран, Афанасий Чугунов кинилэр үөрэнээччилэр буоларын, наука, литература, поэзия олох улахан хардылары оҥорбутун чорботон бэлэтиэттэ.

Афанасий Васильевич аграрнай наука Саха сиригэр эрэ буолбакка, бүтүн Арассыйага биллэр улахан чинчийээччи-учуонай, уус-уран суруйуу дьыннээх маастара буолбутун уонна олох көнө, судургу майгылаабын, үөрэтэр устудьуоннарыгар абылы кыһамыһын туһунан ойуур комплекс уонна землеустройство факультетын декана Мария Слепцова, технология уонна салайыы коллехин дирижээр Наталия Яковлева, ХИФУ доцента Сардана Коврова, тыа хаһаайыстыбатын наукаларын хандьыдаата Акулина Попова, “Кэскил” оро издательствотун дирижээр Ольга Семенова, тыа хаһаайыстыбатын наукаларын доктора, профессор Константин Степанов, тыа хаһаайыстыбатын научнай-чинчийэр институтун учуонай Алексей Пудов олох кизниик тохтоон, кини дэгиттэр талааныгар сүгүрүйэн туран, тыл эгитлэр.

Мин билэрбинэн, Афанасий Васильевич курдук тыа хаһаайыстыбатын наукалар Фудырма хайа хаардаах чыпчаалын тэнгэ үрдүк кирибинни ситиспит уонна литературала, поэзия, публицистикага кини эрэ барыта санаамат үрдэллэрин ылыт наука доктарын, академикти уонна бу икки суолу олох таба дьүөрлээбит кинини Саха сиригэр булар уустуктардаах буолара буолуо. Кини уус-уран айымньы аһыптаах суолугар, бэйэтэ этэринэн, хойутаан да киридрэр, айымньыларын үрдүктүк сыналалаан өссө 1996 сылтан сабаллаан саха норуодунай суруйааччылары Савва Тарасов, Рафаэль Багатаайыскай, суруйааччылар Петр Авакумов, Иван Федосеев-Доосо, наука доктардара Анатолий Алексеев, Дмитрий Саввинов, Николай Соломо-

нов, Михаил Неустроев, Егор Егоров, Дмитрий Данилов, Иван Решетников, Константин Уткин, Прасковья Сивцева о.д.а. бэйэлэрин санааларын элпиттэрэ.

Айар бичэчиргэр түмүк тылы этэригэр Афанасий Васильевич буйһунуу, сэмэй бэйэлээх, кизн көрүүлээх кини буолан, үс аңгар чааһы быһа киниэхэ этилибит ити, иһирэх тыллары бүтүннүүтүн оно муостубут ыччаттара – устудьуоннар-га салайан кэбистэ уонна ити этилибит тыллар-өстөр барыта эһиэхэ анааналлар диин баран кинилэр үрэхтэригэр ситиһиллээх буолалларыгар уонна саха литературатынан, үлүһүнэн туран, дьарыктаналларыгар, төрөппүт аба оҕолоругар туһаайан этэрин курдук, эттэ-тыһына.

Мин Афанасий Васильевич тыын Дьоруой Попов аатынан холкуос ыччаттара буоларбытынан, 1961 сыл бас ыйыгар Мэнэ Ханалас оройуонун сайынны ыспартакыйа-даттыгар холкуоспут аатыттан биэр хамаандара кыттыбыһпын. Кини оно университетты сага бүтүрбүт кэмэ этэ. Оччолорго 180 см кэриэс үрдүк, унуохтаах, чиккэнэлээн, дьырбалдыһан, сүүрдэһин халхара хойуу баттага үрэллээнин уол өбөтө этэ. Мин оно 100 м сүүрүү-иккис, 400 м сүүрүүгэ бастабытым, Афанасий Васильевич эмиэ күһаҥа суох кыттыбыта, кыахтаахтык туттан-хаптан сүүрэрэ, быһыһыта-таһаата хайдах эрэ олимпиянак чөмүһүнэн кубинец Хунаторена курдукун диин кэлин оонньоон этэр этим. Онтон ылата күн бүтүнүэ дьэри элбэхтик кэспэтэн, алтынан кэллэбит. Кини мин 1961-1987 сс. тыа хаһаайыстыбатын институтугар кэзэхтэн үөрээн бүтэрэрбэр улахан көмөнү оҥорбута, дипломнай үлэбин хайабыта. Афанасий Васильевичи тыаба дьон-сэргэтэ олох ытыктыыллар. Ол бэлэтигинэн Мэдьэксигэ 80 сааһыгар ананан ыһыах тэрииптэригэр сыйдыан улаханник сөбүн турабын, олохтоох окулала туһааннаах уорганнар быһаарыларынан кини аата инэрлибитэ. Кини Мэнэ Ханалас нэһиликтэрин Бочуоттаах гражданина, “Добродоһу” уордан, “Үлэҕэ килбизин илин” мэтээл, А.С. Макаренко, академиктар С.И. Вавилов, Н.В.Черский ааттарынан мэтээллэр кавалердара, өрөспүүбүлүкэ Бэрэсидьиэнин, Бырабытталыстыбатын грамоталарынан бэлэтиэммитэ уонна СӨ Бочуоттаах гражданинын үрдүк аата инэрлибитэ. Мин санааһар, наһараадалара – улахан билиини бэлэтиэ. Ону барытын Афанасий Васильевич сырдалаах-сылбалаах үлэтинэн, дьонго-сэргэҕэ үтүө сыһынынан, өрөспүүбүлүкэтин муура суох таптырынан, киниэхэ үйүлээх сааһын тухуры дьыннээхтик бэринилээһинэн ылла.

Матвей МУЧЫН,
СӨ норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ,
улуус Бочуоттаах гражданина.